

UNIVERZITA PALACKÉHO - VYDAVATELSTVÍ

Sociální děviance

Historická východiska a základní teoretické přístupy

ANTONÍN KOMENDA

Olomouc 1999

tzv. osobnostních vlastností neboli rysů (německy „Persönlichkeits-eigenschaften“, anglicky „personality traits“, francouzsky „traits de personnalité“). Takováto kategorizace způsobů chování je pak východiskem tzv. rysových teorií (rysových modelů) osobnosti.

Osobnostní rysy jsou charakterizovány jako trvalé, vrozené a individuálně diferencované dispozice k různým způsobům chování. Souhrn těchto charakteristik pak vytváří určitou strukturu osobnosti, která byla ve starších výkladových systémech popisována jako typ.³¹ Rysové typologie, podobně jako kupř. typologie sociologické (M. Weber), vycházejí převážně z konkrétního ideálního typu, který se ve své čisté podobě v realitě nevyskytuje. Typ je tak extrémem, který reprezentuje strukturu složenou z navzájem dominantních a relativně stálých vlastností osobnosti.

O některých klasických typologiích bylo uvažováno již v souvislosti s biologickou explancí deviantního jednání. Morfologické a fyziognomické typologie sice umožňovaly na první pohled testovat a stigmatizovat jednotlivce, méně však již byly schopny adekvátně posílnout vnitřní kvality člověka.

V současné psychologii osobnosti se namísto jednodimenziionální (či úzce zaměřené)³² snahy o definování osobnosti můžeme setkat s kombinovanými přístupy, které jsou daleko více otevřenější než byly standardní teoretické postupy.

Moderní přístupy k typologii osobnosti jsou spojeny s faktorovou analýzou, jež dospěla k omezenému počtu základních, dále neredukovatelných osobnostních vlastností, které vyjadřují tzv. bazální charakteristiky osobnosti. K nejznámějším faktorovým teoriím osobnosti (někdy nazývaným rovněž „psychometrickými“, protože kladou důraz na měření osobnosti zejména za pomoci psychometrických testů) patří kupř. Guilfordův systém temperamentových faktorů, škála šestnácti dichotomických faktorů R. B. Cattela či patrně nejznámější typologie H. J. Eysencka, která analyzuje faktory extravertze, neuroticismu a psychoticismu.

31 O typologii osobnosti se ve starší psychologické literatuře hovoří jako o charakterologii. Srovnej kupř.: „Současná psychologie na západě“, 1965, str. 146. Od srovnávání typů na základě antropologických aspektů je však třeba odlišit současnou charakterologii jako disciplínu zabývající se charakterem člověka, tedy osobní morálkou, a vztahem jednotlivce k hodnotám a etickým normám, reprezentovanou zejména díly R. Stagnera, I. Klingese, A. Welleka, Ph. Lersche či H. Rothachtera.

32 Použití termínu „jednofaktorové“, který by zde byl na místě, by mohlo být zavádějící vzhledem k již vtaňovanému označení „faktorální“ teorie. Otevřenost a kombinace zde má proto charakterizovat konvergenční jinak často protichůdných teorií v rámci celkové psychologické osobnosti.

Záměrem psychometricky orientovaných psychologů je zjištění tzv. „proměnných“ rysů osobnosti, tedy skutečných vnitřních determinantů jejího chování, a to za pomoci faktorové analýzy, kdy na základě korelací mezi proměnnými údaji o vlastnostech osobnosti se určují jednotlivé sféry (tz. faktory), v nichž tyto proměnné variiují. Faktorová analýza je založena na hypotéze, že v osobnosti člověka existují přirozené struktury (tz. funkční jednotky), které mohou být identifikovány se základními rysy (faktory).

V oblasti praktické psychologie se faktorové analýzy používá zejména v psychodiagnostice, kdy se za použití různých metodologických přístupů (testy chování, osobnosti dotazníky, projekční techniky apod.) získávají parciální informace o jednotlivci. V klinické praxi studia deviantního chování pak jde především o intervenci a působení na problémové stránky osobnosti člověka (kupř. na sociální chování, postoje, emoční reaktivitu, zájmovou orientaci apod.) s cílem navodit účinky jak v okruhu jednotlivých stránek, tak jejich prostřednictvím i v celku osobnosti.

Patrně nejznámější teorií osobnosti ve vztahu k deviantnímu a kriminálnímu jednání je Eysenckův model osobnosti člověka, který na základě své kompaktnosti, obsáhle náročnosti a zohlednění medicínských (neurofyziologických), biologických (zejména genetikých) a psychologických poznatků dosáhá značné popularity, a to i mimo rámec samotné psychologie.

Britský psycholog německého původu Hans Jürgen Eysenck (1916–1997) patřil k nejproduktivnějším,³³ nejvlivnějším a díky svým osobitým a vyhraněným názorům i k nekontroverznějším³⁴ autoritám současné psychologie.

Eysenckova typologie osobnosti vychází z poznatku, že psychické vlastnosti vyvíjejí určité syndromy, které mohou být charakteristické pro určitý počet lidí. Název určitého typu pak vyjadřuje zobecnění těch specifických vlastností, které jej tvoří a které se seskupují do určitého shluku, tzv. vlastností. Např. u osoby, která je předmětem experimentu, můžeme pozorovat, že se při setkání se známou osobou usmívá a na pozdrav podává ruku. V případě, že se tak děje pokaždé, můžeme konstatovat, že se jedná o obvyklou formu

33 Eysenck je autorem 45 monografií a více než 600 odborných článků. Mezi jeho zásadní teoretické práce z oblasti teorie osobnosti patří zejména: „Dimensions of Personality“ (1947), „The Scientific Study of Personality“ (1952), „The Structure of Human Personality“ (1970) a „Personality and Individual Differences“ (sepsanou v r. 1985 ve spolupráci se svým Michaelem).

34 Velkou diskuzi vyvolaly zejména Eysenckovy názory na dědičný původ inteligence a na neschopnost ledby důležitých poruch za pomoci tradiční zvláště psychoanalytické, terapie (srov.: Eysenck, H.J.: „The Biological Basis of Personality“, Springfield, C. C. Thomas 1967 nebo „Personality, Genetics, and Behavior“, New York, Praeger 1982).

reakce na setkání s přátelskou osobou. Tato obvyklá odpověď však může korelovat s jinými obvyklými odpověďmi, jako například zálibou rozmlovat na večírech s jinými lidmi apod., a spolu s dalšími tak vytvářejí shluk odpovědí charakteristických pro rys sociability.

Své základní pojetí osobnosti formuloval Eysenck již v roce 1947 v práci „Dimensions of Personality“. Kdy v osobnosti člověka rozlišuje oblasti kognitivní (konkretizovanou jako inteligenci), konativní (charakter, vůle), afektivní (temperament, emoce) a fyzickou (somatickou). Při konstruování dimenzí osobnosti, kdy vychází zejména ze složky afektivní a číselně konativní, se Eysenck inspiroval Jungovou dichotomií introverze – extraverze, které však dává nový rozměr tím, že ji konstruuje do podoby umělých osobnostních vlastností. Ty, na rozdíl od osobnostních vlastností v tradičním slova smyslu, které vycházejí ze slovní zásoby přirozeného jazyka, jsou psychologji definovány, přičemž jejich delimitace lze odvodit z příslušné teoreticko-metodologické koncepce a z obsahu příslušných otázek v osobnostních dotaznících. Použití umělých osobnostních vlastností tak umožňuje v rámci faktorové analýzy pracovat s takovými rysy, pro které přirozený jazyk nemá adekvátní pojmenování.

Eysenck, který se častěji než kollegové opírá o poznatky přírodních věd, zdůrazňuje úzké sepestí experimentu a teorie. Na základě poznatků z neurofyzologie proto analyzuje konstantky excitace (vzruchu) a inhibice (útlumu) a jejich vzájemnou rovnováhu, včetně projevů převahy jednoho procesu nad druhým, aby pak dospěl k charakteristice obecných lidských postojů, chování a rysů. Na základě přísné induktivního postupu kontrolovaného experimenty v laboratořích, kdy bylo používáno jak stimulujících látek, zvyšujících excitaci, tak tlumivých preparátů, přispívajících k vyššímu útlumu, pak Eysenck v r. 1964 vypracoval diagnostickou metodu zjišťování mýry „charakterologických faktorů“ introverze – extraverze, známý dotazníkový test „EPI“ (Eysenck Personality Inventory) – Eysenckův osobnostní test,³⁵ který v současné době patří k nejrozšířenějším osobnostním dotazníkům téměř na celém světě.

Z množství dat o lidech, získaných za pomoci subjektivních sebehodnotících výpovědí, klasifikační pozorovatele, životopisných informací, měření biologických charakteristik a objektivních psychologických testů, Eysenck na základě faktorové analýzy dospěl k určení struktury osobnosti, která v jeho

35 EPI byl upraven a restandardizován na českou populaci Mladějovic a Vokčovicem a je známý jako Eysenckův osobnostní dotazník (EOD). Skládá se celkem z 57 otázek, z nichž 24 měří extraverzi (E škála), 24 položek diagnostikuje neurotické tendence (N škála) a 9 položek tvoří stupnicí Izi (I škála).

raných pracích z let 1947 a 1952 měla podobu dvou základních rozměrů osobnosti:

1. introverze – extraverze a
2. emoční labilita – emoční stabilita (neuroticismus).

Chování většiny lidí v převážně míře osciluje kolem středu mezi póly jednotlivých dimenzí. Emočně stabilní introvert má zejména sklon k ovládnutí se, k opatrnosti a přemýšlení. Emočně nestabilní introvert je více uzkokostlivý, pesimistický a ve svém jednání zdězelený. Emočně stabilní extraverť je bezstarostný, lehkomyšlný a společensky družný. Emočně nestabilní extraverť má sklon být agresivní, impulzivní a vzrušivý.

Eysenck tvrdí, že není možné říci, že by některá z uvedených kombinací byla vhodnější než kombinace jiná, přesto však poznamenává, že extraverťování jedinci si ve srovnání s introverty méně snadno osvojují akceptovatelné reakce, a proto na základě „snížené podmíněnosti“ (viz dále) přijímají méně snadno a méně trvale sociální normy.

Ve svých pozdějších pracích, zaměřených zejména na agresivní projevy chování Eysenck rozšiřuje původní osobnostní dimenze ještě o psychoficismus a faktor inteligence (tato další proměnná je na třech předchozích poměrně nezávislá, přesto však s nimi pevně spojená).³⁶

Člověk s psychotickou osobností je podle něho samotářský, lhostejný k lidem, nepřizpůsobivý, často „dělající problémy“, krutý až nelidský, citově otopštělý, nechtivý, bez soucitu, vyhledávající dobrodružství a vzrušení, agresivní a nepřátelský k lidem, milující nové a bizarní věci, podceňující nebezpečí, zbrkle odvážený, výsměšný, silně vzrušivý a pobuřující okolí.

Eysenckovy hypotézy týkající se podstaných rysů psychotickému vycházejí z analýzy hormonálního systému, zejména z testování mužského pohlavního hormonu androgenu, který je endokrinními žlázami vyřetčován do krve a jehož hladina ovlivňuje přítomnost typických mužských charakteristik. Tato dispozice

36 Viz zejména práce manželů Eysenckových: Eysenck, H. J., Eysenck, S. B.: „Psychoticism as a Dimension of Personality“, London, Hodder and Stoughton 1976. Snov rovněž Eysenck, H. J.: „Sex and Personality“, London, Open Books 1976. Toto rozšířené pojetí dimenzí osobnosti vycházelo ze zkušenosti s používáním Eysenckových osobnostních dotazníků, které v r. 1975 vyúsily v konstrukci dotazníku EPQ (Eysenck Personality Questionnaire) a Junior EPQ, který je používán pro testování dětí ve věku od 7 do 15 let. Kromě standardních škál neuroticismu (N), extraverze (E), psychotickému (P) a Izi (I) je experimentálně měřena i úroveň kriminálních sklónů („criminal propensity“ – C). Na základě zkušenosti s Eysenckovými dotazníky zkonstruovali Klusák a Málhler dotazník DOPEN, kdy k vybraným Eysenckovým položkám přidali některé vlastní DOPĚN dotazník je používán zejména ve forenzní psychologii a při testování delikventní populace.

je podle Eysencka geneticky dána³⁷ a je dominantní zejména u mužské populace, čímž lze vysvětlit, proč je psychoticismus vlastní především mužům. I když tato hypotéza nebyla ve větším rozsahu testována, je nesporné, jak o tom svědčí i poznatky psychiatrie, že Eysenckova dimenze psychoticismu se do značné míry kryje s psychopatickou (disociální) osobností, která je vlastní spíše mužům než ženám.

Eysenckova neurofyzilogická interpretace dimenzí osobnosti je těsně spjata s jeho pojetím psychopatologie. Podle něho se určité symptomy a duševní poruchy nevhodně kombinují s charakterovými rysy, a tím negativně ovlivňují fungování nervového systému. Tak např. u osoby, která vykazuje vyšší poločku na škále introverze a neuroticismu, je podle Eysencka vyšší pravděpodobnost výskytu úzkostných (anxiálních)³⁸ poruch; kupř. fobie, obsese či kompulze. Naproti tomu osoba s vyššími hodnotami na škále extraverte a neuroticismu je vystavena vyššímu riziku výskytu psychopatické (disociální) poruchy.

V psychiatrii je podle Eysencka obecně akceptován dialezo-stresový model, dle kterého je predispozice k vývoji určitých typů duševních onemocnění jako kupř. neuróz nebo psychóz úzce spojena s určitými stresovými faktory prostředí. Podobný model lze proto podle něho uplatnit i na zkoumání deviantního, zvláště kriminálního jednání, kdy určité typy osobnosti mohou být díky různým faktorům daleko náchylnější k antisociálnímu či kriminálnímu jednání.

Ve třetím vydání své práce „Crime and Personality“ z r. 1977 Eysenck uvádí, že deviantní, v tomto případě kriminální jednání je přirozené a dokonce racionální. Odvolává se přitom na hedonistickou podstatu člověka, dle které se každý snaží maximalizovat své potěšení a zároveň se vyhýbá takovému chování, které by mu mohlo přinést bolest. Delikventní jednání, jako například krádež, násilí či vandalismus, je pro pachatele vlastně záभवou a čírnou potěšením. Na logickou otázku – proč se tedy většina lidí nechová deviantně –

37 Význam genetických predispozic však Eysenck nepřeceňuje: „To, co je geneticky zděděné, jsou sklonky jednat a chovat se jistým způsobem v jistých situacích“, uvádí v citované publikaci „Personality, Genetics, and Behavior“ (str. 20). Jeho výra, že existuje i jistá genetická podmíněnost určitých typů poruch však koresponduje s přesvědčením, že k rozvoji těchto poruch mohou významnou měrou přispět faktory prostředí. Nedomnívá se, že deviantní chování je dáno jednou provždy, ale věří, jak bude naznačeno dále, v možnou nápravu delikventů.

38 Pojem „anxieta“ se často používá jako souhrnné označení pro strach, fobie, obavy a úzkosti, i když v odborné literatuře se obvykle rozlišuje „strach“, který má svůj předemní a „úzkost“, která ho nemá.

Eysenck odpovídá, že proti hedonistické tendenci mít z porušení norem prospěch je postaveno svědomí, které chápe jako reakci na podmíněný strach. Tedy to, zda ten či onen poruší daná pravidla, je závislé na síle svědomí.

Podle Eysencka se svědomí vytváří v procesu klasického podmínování, a to tak, že za nepřítomnosti nebo nesprávné chování následuje trest od rodičů, učitelů, vrstevníků apod. S odvoláním na Pavlova uvádí, že pokud za stejné či podobné chování bude následovat rovněž sankce, pak strach z bolesti a trestu postupně u dítěte vyvolají podmíněný reflex, který asociuje s tím, že porušení příslušných pravidel je spojováno s nežádoucími následky, a proto je lépe od takového jednání upustit. Protože strach z trestu je silnější než případný zisk, bude dítě v budoucnu dodržovat nejenom ta pravidla, za jejichž porušení bylo trestáno, ale obecně všechny sociální normy, které si v procesu socializace osvojilo. Svědomí jako reakce na podmíněný strach tak není nic jiného než subjektivně procitovaná vlna za nesprávné jednání.

Porušení pravidel se pak dopouští ti lidé, kteří mají slabé vyvinutý podmíněný reflex a málo strach z trestu.

Sniženou podmíněnost Eysenck spojuje s jednotlivými dimenzemi osobnosti, kdy pro deviantní a sociální jednání je charakteristická přítomnost faktorů extraverte (E), neuroticismu (N) a psychoticismu (P).

Na základě velkého množství výzkumů³⁹ (nejčastěji za použití standardizovaného dotazníku EPI), realizovaných prakticky po celém světě,⁴⁰ byla získána data potvrzující, že přítomnost vyšších faktorů extraverte, neuroticismu či psychoticismu je významným predispozičním činitelem kriminálního jednání dospělých a mladistvých (a u mladistvých vede i k deviantnímu a antisociálnímu jednání, které ještě nemá ráz kriminálního deliktu). Narušitelé práva jsou tedy osoby, které v důsledku slabé podmíněnosti nemají dostatečně vyvinuté svědomí, a proto u nich v průběhu socializačního procesu nemohlo

39 Jen jejich pouhý přehled by zabral několik stran poznámkového aparátu, a proto je třeba se omezit pouze na výčet těch nejdůležitějších, mezi něž patří: Passingham, R. E.: „Crime and Personality: A Review of Eysenck's Theory“ (v této práci i podrobnější odkazy na dřívější výzkumy), in: Nebyliston, D., Gray, J. A. (ed.): „Biological Basis of Individual Behavior“, New York, Academic Press 1972, str. 342-371, Cochrane, R.: „Crime and Personality: Theory and Evidence“, Bulletin of the British Psychological Society 27, 1973, str. 19-22, Feldman, M. P.: „Criminal Behavior: A Psychological Analysis“, London, Wiley 1977, Ruchson, J. P., Chrisjohn, R. D.: „Extraversion, Neuroticism, Psychoticism and Self-reported Delinquency: Evidence from Eight Separate Samples“, Personality and Individual Differences, 2, 1981, str. 11-20.

40 V citované práci „Crime and Personality“ z r. 1977 Eysenck odkazuje na řadu výzkumů realizovaných nejenom v anglo-americké oblasti, ale i v Indii, Německu, Francii, Maďarsku či Polsku.

dojit k zvlnění příslušných společenských norem. Deviantní jednání obecně je tak výsledkem nedostatečné osvojených reakcí strachu z trestu. Antisociální čin není proto pachatelem páchán ani tak na základě volní úvahy, ale proto, že pachatel je vůči němu bez zábran. Nenařukené svědomí a sociální odpovědnost platí naproti tomu za rozhodující faktory, které chrání jedince před porušováním norem.

Eysenck poznamenává, že i přesto, že lze faktory E, N a P vztáhnout ke všem věkovým kategoriím, tak faktor N se nachází nejčastěji u starších delikventů, zatímco faktor E je typický pro mladší věkové struktury. Proč tomu tak je, není zcela jasné, ale získaná data o této skutečnosti vypovídají jednoznačně. Podle Eysencka je tomu snad proto, že u starších lidí jsou zvýšeny usilované, takže nestandardní situace může vyvolávat úzkost a neurotizující stravy, nebo možná proto, že většíma starších delikventů strávila dost času ve vězení, tedy v podmínkách, které nedovolují plně rozehrát škálu sociální aktivity, jež je vlastní extravertivnímu chování.

Důležitou roli zaujímá v Eysenckových úvahách i možnost nápravy či léčby těch delikventů, kteří vykazují vysoké hodnoty na škálách E, N a P. Eysenck vychází z toho, že pokud existuje tlak, který podmiňuje rozvoj antisociálního jednání, měl by být možný i postup opačný, díky kterému by nežádoucí reakce mohly vyhasnout nebo by mohly být podminěny žádoucími způsoby. Toto faktické „přeprogramování“ osobnosti je však podle jeho mínění možné pouze u některých osob⁴¹ či forem chování. Stejně tak soudí, že díky individuálním odlišnostem každé osobnosti není možné vypracovat nějaký obecný „nápravný“ program, ale je nutné vždy přihlížet ke konkrétní osobě narušitele norem.

Možnosti vyhasnutí a nového podmiňování byly v praxi testovány v několika výzkumech J. S. Stumphauzerem.⁴² Ten dospěl k závěru, že náprava je možná zejména u mladých delikventů, u starších se však mají účinkem. Nové podmiňování není rovněž možné v prostředí velkých věznic či nápravných ústavů, ale spíše v malých „rodinných“ skupinách, a to pod vedením speciálně

trenovaného školitele. Pozitivních výsledků bylo dosaženo především v přeýchových zařízeních, pokud však byl delikvent propuštěn a vrátil se do standardního prostředí, ve kterém vyrůstal, nebo v němž bylo jeho chování podmiňováno, byly často nové podminěné reflexy vyřešeny předcházejícím způsobem chování.

Značná pozornost je věnována i samostatnému zkoumání jednotlivých dimenzí osobnosti. U faktoru E, u něhož se předpokládá genetická podminěnost, jež vede k deviantnímu překračování norem, byla zejména testována změna chování v závislosti na systému trestů, odměn či nových podnětů stimulujících systém inhibice. Na základě rozsáhlých výzkumů⁴³ je podle Eysencka⁴⁴ možné konstatovat, že na introverty daleko více působí nové podněty spolu s hrozbou trestu, zatímco extroverti jsou spíše stimulováni přístihem odměny. Výsledky podmiňování faktorů N a P za účelem cílené nápravy delikventů nejsou, i pro selhávání tradičních terapií, příliš pozitivní. Zvláště patrné je to u osob se zvýšenou hodnotou P, u kterých sice bylo dosaženo určitých dílčích úspěchů, ovšem za použití anti-psychotických látek.⁴⁵ Eysenckova psychopatologická teorie je nejčastěji kritizována ze strany jeho německých kolegů,⁴⁶ kteří mu zejména vyčítají nekonzistentnost výzkumů, nízkou korelaci proměnných a při testování přílišné zaměření na anglo-americké teritorium.⁴⁷ Němčené ani tato kritika nemůže zastiť fakt, že

43 Viz knihu: Gray, J. A.: „Learning Theory, the Conceptual Nervous System and Personality“, in: Nebylison, D., Gray, J. A. (ed.): „Biological Basis of Individual Behavior“, New York, Academic Press 1972, tentýž: „Causal Theories of Personality“, in: Royce, J. R. (ed.): „Multivariate Analysis and Psychological Theory“, New York Plenum Press 1984; tentýž: „The Neuropsychology of Anxiety: An Enquiry into the Functions of the Septo-Hippocampal System“, Oxford, Oxford University Press 1982; Gupta, B. S.: „Extroversion and Reinforcement in Verbal Operant Conditioning“, British Journal of Psychology, 67, 1976, str. 47-52.

44 Viz: Eysenck, H. J.: „Personality Theory and the Problem of Criminality“, in: McCurk, B. J., Thornton, D. M., Williams, M.: cit. dílo, str. 52.

45 Tennet, str. 52-53. Eysenck uvádí, že pozitivních výsledků bylo dosaženo zejména při použití tenothiazidů, které znomalují rytmus mozkových vln.

46 Základní kritické připomínky in: Amelang, M.: „Sozialabweichendes Verhalten“, Berlin 1986; Ortman, A.: „Resozialisierung im Strafvollzug. Theoretischer Bezugsrahmen und empirische Ergebnisse einer Längsschnittstudie zu den Wirkungen von Strafvollzugsmaßnahmen“, Freiburg 1987; Hollin, C. R.: „Psychology and Crime. An Introduction to Criminological Psychology“, London 1989; Lászl, E.: „Täterpersönlichkeit“, in: Kleines Kriminalologisches Wörterbuch“, Heidelberg 1993, str. 529-540.

47 Což není zcela přesná výkla, protože v USA a přílehlých zemích se pro testování osob (zejména s patologickou orientací) spíše než Eysenckův dotazník EPQ používá osobnostních dotazníků MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) či CPI (California Psychological Inventory), takže získaná data nejsou zcela relevantní s Eysenckovými závěry.

41 Eysenck se zde opět odvolává na dědičnost a na genetické predispozice a odkazuje zejména na studie: Rushden, J. P., Fulker, D. W., Neale, M. C., Blizard, R. A. a Eysenck, H. J.: „Altruism and Genetics“, Acta Genetica Medica Gemello, 33, 1984, str. 265-271; Tongren, S.: „The Nature and Origin of Common Phobic Fears“, British Journal of Psychiatry, 134, 1979, str. 343-351 a Rose, R. J., Dito, W. B.: „A Developmental-genetic Analysis of Common Fears from Early Adolescence to Early Childhood“, Child Development, 54, 1983, str. 361-368.

42 Viz Stumphauzer, J. S.: „Behaviour Therapy with Delinquents“, Springfield, Thomas 1973, tentýž: „Progress in Behaviour Therapy with Delinquents“, Springfield, Thomas 1979.

shromážděné výsledky přinejmenší mnoho podnětů a že Eysenckova teorie, přestože je pevně ukotvena v rysové teorii, je prvním vážným příspěvkem k multifaktorální teorii deviantního jednání. Sam Eysenck na vznesené námítky odpovídá tím, že němečtí autoři nepoužívají k testování osobnosti jím vyvinutý test, ale tzv. FPI – Freiburger Persönlichkeits Inventar, který jeho autoři J. Fahrenberg, H. Selig a R. Hampel začali vyvíjet v r. 1963 a jehož definitivní verzi publikovali v r. 1970. Tento více dimenzionální dotazník slouží pro diagnostiku následujících dimenzí osobnosti: 1. nervozitu (psychosomaticky narušený – psychosomaticky nenarušený), 2. spontánní agrese (spontánně agresivní, emocionálně nezralý – neagresivní, ovládaný se), 3. deprese (rozladěný, sebejistý – klidný, sebejistý), 4. vzrušivost (vzrušivý, lehce frustrovaný – klidný), 5. společenskost (družný, živý – nedružný, zdrženlivý), 6. mírnost (klid, sebeodvěra, dobrá nálada – dráždivost, váhavost), 7. reaktivní agrese (reaktivní, agresivní, prosazující se – poddajný, umírněný), 8. zdrženlivost (zdrženlivý, nesmělý – nenucený, lehce navazující kontakt), 9. otevřenost (otevřený, sebekritický – uzavřený, nekritický). K původní škále byly statistickou cestou konstruovány další dvě, inspirovány právě Eysenckem, a to extraverze a neuroticismus, a třetí, postihující maskulinitu (typicky mužský – typicky ženský sebepis). Na základě analýzy výsledků však Eysenck dochází k závěru, že pokud by data z FPI byla standardizována podle jím navrhovaných dimenzí (E, N, P), pak by se s velkou pravděpodobností došlo k podobným k závěrům, jaké jsou patrné z jeho vlastních prací.⁴⁸

Eysenckova charakteristika psychotismu se v mnohém shoduje s tím, jak klasická psychiatrie chápe ty stavy, které často označuje souhrnným pojmem psychopatie. Na rozdíl od psychózy (tedy psychotických poruch v psychiatrickém slova smyslu) a neuroty však psychopatie není psychiatrií považována za nemoc, ale za poruchu osobnosti. Její struktury a vývoje, kdy na genetickém základě a prostřednictvím chyběného sociálního učení se rozvíjejí maladaptivní povahové rysy, které jsou hluboce zakořeněné a často vedou k narušenému vztahu dobyteho s okolím a se společností. „Jde vlastně o extrémně vystupňované povahové a charakterové rysy, kterou vedou k poruchám sociální adaptace. Proto také může být jasně určena až v dospělosti, kdy se o rozvinuté osobě dá teprve hovořit... Psychopati nedokážou vyčelit z odměny, poučili se z trestu, řídit se nějakým dlouhodobějším životním plánem.“

48 Viz: Eysenck, H. J.: „Personality Theory and the Problem of Criminality“, in: McGurr, B. J., Thornton, D. M., Williams, M.: cit. dílo, str. 45–46.

Přitom IQ bývá často vysoké, paměť dobrá, do obrazu psychopatie nikdy nepatří psychotické příznaky. Psychopati ví, že po určení chování budou následovat komplikace, ale neokáže se podle toho zařídit. Častá je presumpce viny (za všechno může okolí) a potřeba s autoritami (otec, matka, vychovatel, učitel, státník, bačar). Je-li důraz na oběže v sociální adaptaci, hovoří se někdy o sociopatii. Mírnější formy psychopatie se označují jako tzv. anomální osobnosti.⁴⁹

Etiologie psychopatie je z psychiatrického pohledu multifaktorální a zahrnuje jak hlediska biologická (genetické odchylky, nadměrná prenatalní či perinatální záťěž či komplikace a traumata, patofyziologické poruchy), tak i psychologická a sociologická, akceptující sociální vliv prostředí (vyvoje oběže, rodinné problémy, zneužívání, týrání, incest apod.).

Současné multifaktorální pojetí etiologie psychopatie vychází z Diagnostického a statistické manuálu DSM-III, který byl vyvinut Americkou psychiatrickou asociací v r. 1980. Manuál DSM-III brzy dosáhl velké popularity mezi kliniky a výzkumníky, a to nejen v USA, ale v mnoha zemích světa. V r. 1987 vyšlo jeho revidované vydání, DSM-III-R, a v r. 1994 vyšel nový manuál DSM-IV, který vychází ze stejných principů jako předcházející příručky, tj. předkládá popisy klinických projevů (fenoménů) duševních poruch, a jen zřídka se dotýká otázky, jak k těmto poruchám dochází. S použitím DSM-IV je každý jedinec zařazen podle pěti diagnostických os, představujících dimenze, které umožňují spolehlivěji diferencovat jednotlivé duševní poruchy. Hovoříme proto o víceosé či multidimenzionální diagnóze, ve které všechny osy mají rovnocenný význam a společně představují ekvivalent byvalé jediné diagnózy. Americký diagnostický systém inspiroval Svelovou zdravotnickou organizaci při vytváření závazné Mezinárodní klasifikace nemocí. Její desátá revidovaná podoba (která je od ledna 1994 závazná i pro ČR) – tzv. MKN-10 – je jistým kompromisem mezi manuálem DSM a tradiční klasifikací a používá tzv. tříosé diagnostiky duševních poruch.⁵⁰

Z poruch osobnosti a chování u dospělých nás z hlediska závazného porušení sociálních norem budou zajímat zejména specifické poruchy osobnosti, a z nich zvláště disocální porucha osobnosti. Z hlediska obecné klasifikace poruchy osobnosti zahrnují hluboce zakořeněné a přetrvávající vzorce chování, projevující se jako neměnné odpovědi na široký rozsah

49 Chování dle: Höschl, C.: „Psychiatrie pro praktické lékaře“, Jinočany, H & H 1996, str. 254.

50 K jednotlivým klasifikacím blíže kapit. 8: „Duševní a behaviorální poruchy (Průvodce klasifikací, Násín nosologie, Diagnostika)“, Praha, Manderf 1996.

osobních a sociálních situací. Představují extrémní nebo významné odchylky od způsobů, kterými průměrný člověk v dané kultuře vnímá, myslí, cítí a zvláště utváří své vztahy k druhým. Specifická porucha osobnosti je téměř vždy sdružena se závažným osobním a sociálním selháním. Ide o výrazně disharmonické postoje a chování a sociálním selháním. Ide o výrazně disharmonické postoje a chování, zahrnující obvykle několik oblastí funkce, např. afektivitu, vzrušivost, kontrolu impulzivitu, způsoby vnímání, myšlení a způsob chování k ostatním lidem. Abnormální způsoby chování je trvalý, dlouhodobý a není omezen na epizody duševního onemocnění. Porucha vede ke značné osobní nepohodě a je často sdružena s významným zhoršením výkonu jak v zaměstnání, tak i v sociální oblasti.

Péče o osoby s disocíální poruchou osobnosti je charakteristickou úkážkou toho, že psychiatrie se jako lékařský obor sice může pokoušet řešit některé individuální aspekty těchto poruch, ale jen sporadicky může intervenovat do právního a sociálního rámce, ve kterém disocíální projevy často přecházejí v jednání kriminální. Přístup k disocíální osobnosti nelze tedy oddělovat od hierarchie a struktury norem a hodnot příslušného společenství. Kategorie disocíálních poruch osobnosti zahrnuje amorální, asociální, antisociální, psychopatickou a sociopatickou osobnost. Americká klasifikace DSM-IV nazývá tuto poruchu „Antisociální (asociální) porucha“ osobnosti a poněkud přesněji vymezuje věkové hranice.

Ve Spojených státech amerických vedl psychologický a psychiatrický výzkum delikventů spolu se zobecněním policejní praxe a analýzou obětí a místa trestného činu k vypracování počítačového programu VICAP (Violent Criminal Apprehension Program – Program zatýkání násilných zločinců),⁵¹ který je doplněn analýzou psychologického profilu zločince. Program VICAP se používá pro analýzu zvláště nebezpečných trestných činů (vraždy nebo podezření ze sériových zločinů, zmizení osoby, pokud okolnosti naznačují, že by se mohlo jednat o zločin, neidentifikovatelné mrtvolky jako zřejmě oběti zločinu apod.). Psychologický portrét byl vyvinut zejména pro analýzu sériových vražd, ale používá se i v případech únosu, pyromanie a sériových znásilnění. Analýzou kriminálních rysů osobnosti jedince se v posledních letech zabýval i klinický psycholog Stanton Samenow, který v sedmdesátých a osmdesátých letech vedl v Saint Elisabeth's Hospital ve Washingtonu výzkum 240 nejčastějších zločinců, kteří zde byli umístěni soudem pro nepřítelnost. Své závěry publikoval spolu s psychiatrem Samuelem Yochelsonem v trisvazkové práci „The Criminal Mind“, která byla publikována v New Yorku v r. 1976. V této

práci Samenow s Yochelsonem kritizují a analyzují tradiční představy (zejména v americkém prostředí populární psychoanalýzy) že etiologie zločinu je dána vnitřním konfliktem jednotlivce a že zločinec trpí psychologickou poruchou (či deprivací). Na místo toho tvrdí, že zločinec si asociální jednání záměrně vybírá. Zločinec je rozhodnut žít svůj deviantní život, a tomuto rozhodnutí proto podřizuje i výběr svých partnerů, způsob života a typ zločinů, kterých se dopouští. Na základě výše zmíněného výzkumu pak Samenow a Yochelson identifikovali celkem padesát dva vzorů chování a myšlení, které jsou zločincům společné. Tyto rysy kupř. zahrnují podezřivost, sebeprosazování, snahu manipulovat s ostatními, impulzivnost, lehkou vzrušivost a podrážděnost, či kontrovní a detailní myšlení. Zvolené „vzory“ (které jsou pro deviantní populaci nesprávné a iracionální) jsou pak vnitřně logické, konzistentní, a pro zločince racionální. Ve své další knize „Inside the Criminal Mind“ (z r. 1984) Samenow dokazuje, že kriminální jednání není ani tak olázkou duševního zdraví jako spíše charakterové vady.

Výzkumem vztahu kriminality a osobnosti člověka se rovněž zabýval William Laufer, který si spolu se svými kolegy zvolil pro svou analýzu test CPI, jenž podobně jako MMPI je primárně určen pro diagnostiku patických rysů osobnosti. Na základě výsledků testu pak dospěl k závěru, že zločinci vykazují pozoruhodnou shodu v nízké míře sebeovládání, nesnášlivosti a nedostatku zodpovědnosti.⁵²

Pro současně psychologické koncepcce deviantního jednání je charakteristický důraz a pozornost zaměřena zejména na analýzu individuálních diferencíálních faktorů v deviantním jednání. Tento přístup reprezentují především teorie J. Q. Wilsona a R. J. Herrnsteina a M. Gottfredsona a T. Hirschiho.

J. Q. Wilson a R. J. Herrnstein⁵³ vychází ze základního předpokladu, že se lidé zásadně odlišují ve svém přístupu k porušování sociálních norem. Rozhodnutí, zda osoba poruší normy a dopustí se deviantního jednání, je však závislé na tom, zda očekávaný prospěch z tohoto porušení převáží očekávané náklady (důsledky).

Výhody plynoucí z porušení norem, včetně hmotného zisku, uznaného souhlasu od vrstevníků či pohlavního uspokojení, se často dostávají do střetu

51 Obdobné programy byly vyvinuty v dalších zemích – kupř. „HOLMES“ v Anglii nebo „CPI-C“ v Kanadě.

52 Laufer, W. S., Skoog, D. K. a Day, J. M.: „Personality and Criminality: A Review of the California Psychological Inventory“, *Journal of Clinical Psychology* 38, 1982, str. 562-573.
53 Wilson, J. Q. a Herrnstein, R. J.: „Crime and Human Nature“, New York, Simon and Schuster 1985.

s faktem, že se většinou jedná o porušení norem trestněprávního charakteru. Naproti tomu si osoba, která takto deviantně jedná, často ani neuvědomuje riziko spojené s porušením těchto norem – tedy možnost, že bude chycena, potrestána nebo že utrpí její reputace v místě bydliště či v zaměstnání. Potenciální zisk však většinou přemáhá s jinými, spíše bezprostředními důsledky, kterými mohou být např. výčitky svědomí, nesouhlas okolí z jednání či strach z odvety postížené obětí. Wilson a Herrnstein kládou důraz na svědomí, a to jako na vnitřní inhibitor, který podstatně odtazuje od páchaní podobné činnosti. Svědomí se podle nich utváří v procesu klasického podmínování zejména posilováním rodičovských rolí nebo trestáním dítěte za přestupky. Děti, které jsou pak předmětem pravidelné, konzistentní a přiměřené disciplíny, získávají sklon ovládat své impulzy, brát v úvahu i vzdálené důsledky současného jednání a brát ohled na druhé. Exploze násilí a deviantních činů v posledních desetiletích je podle nich důsledkem uvolnění milionů adolescentů z přímého rodičovského vlivu a rozvolněním mravních norem. Místo toho, aby dospělí dostali mládež zpět pod kontrolu, chtějí se jí přiblížit a vyrovnat (např. mluvou či obětí). Nicméně za klíčový individuální diferenciální faktor Wilson s Herrnsteinem považují rozsah, v jakém je lidské chování bezprostředně ovlivnitelné pozdějšími protikladnými následky. Stejně jako další psychologové tvrdí, že jedinci se značně liší co do schopnosti předvídat své jednání a že tato schopnost je spojená s inteligencí. Rozhodující činitelem, který vede k porušení norem pak patříují v lidské impulzivnosti. Impulzivnější lidé si méně uvědomují možné budoucí následky, a proto je u nich větší pravděpodobnost, že budou jednat protiprávně.

M. Gottfredson a T. Hirschi,⁵⁴ podobně jako Wilson s Herrnsteinem, kritizují předcházející teorie, a to převážně za ignorování skutečnosti, že se lidé odlišují ve svém přístupu k porušování sociálních norem. Sami jsou přesvědčeni, že tyto rozdíly se vytvářejí v raných fázích života a jsou zachovávané po celou dobu životního cyklu. Za klíčový individuální diferenciální faktor pak považují nízkou míru sebekontroly, která odkazuje na rozsah individuální zranitelnosti. Lidé s nízkou sebekontrolou jsou impulzivní, často riskují, mají nízké kognitivní dovednosti, méně často dosahují akademických úspěchů, jsou soustředěni na sebe, mají sníženou empatii a sklony příliš mnoho neplánovat dopředu. Hledají možnosti jak posilít své uspokojení a při svém rozhodování si neuvědomují možné budoucí následky.

54 Gottfredson, M. a Hirschi, T.: „A General Theory of Crime“, Stanford, Stanford University Press 1990.

Gottfredson a Hirschi však ve své teorii akcentují i sociologické přístupy a poznatky. Delikventní jednání považují za nepatrnou část celé škály deviantního jednání (užívání drog, nadměrného kouření, nadměrného pití, nadměrného hazardování, pohavní promiskuity, chování ze školu či stopování na silnicích), která demonstrovuje nízkou úroveň sebekontroly. Tvrdí,⁵⁵ že sebekontrola může být chápána i jako svědomí, ale záměrně upředsťňují pojem „sebekontrola“, a to jako širší pojem, který je možné lépe vztáhnout ke všem kategoriím deviantního jednání, které lze mít na mysli (otázka poruch osobnosti by např. do konceptu svědomí zapadala jen zčásti). Domnívají se, že mezi-individuální diferenciální odlišnosti vznikají ve věku asi 6–8 let, přetrvávají a jsou podstatně podmíněny rozdílymi rodičovskými předpisy a praktikami, které se dotýkají potlačování impulzivního chování, uvědomování si důsledků vlastního jednání a vytváření citu pro potřeby a přání ostatních. K nízkému sebeovládání pak přispívá nedostatečný rodičovský dozor, který je vlastní rodinám velkým či neúplným a těm domácnostem, kde existují kriminální vzory. Ambiciózně pak Gottfredson s Hirschiem prohlašují, že jejich cílem je předložit teorie, která by mohla být obecně použita na analýzu všech druhů deviantního jednání, a to ve všech možných kulturách. Podrobněji se o jejich přístupu zmíníme v kapitole věnované sociologickým teoriím deviantního jednání.

I když mezioborové přístupy byly v rámci psychologických teorií deviantního jednání spíše výjimkou (kupř. Eysenckova teorie inspiroující se biologií, sociologji využívající koncepte Gottfredsona a Hirschiho, Samenova koncepte spojující psychologii, psychiatrii a policejní praxi a některé další), stále více k psychologii přinocují autorů si v současnosti uvědomuje potřebu integraci teorie, která by spojovala biologické, psychologické a sociologické vědění s poznatky psychiatrické, sociální a policejní praxe. Je to tím, že hlavní zkoumané rizikové faktory, vedoucí k závažnému porušování norem, se vzájemně spojují a podmiňují. Např. mladiství, který vyrůstá v špatných životních (kupř. bytových) podmínkách s nízkým rodičovským dozorem a v prostředí silně narušených sociálních vazeb má nepochybně vyšší sklon jednat deviantním způsobem, tedy porušovat sociální normy – chodit za školou, mít za přátele mladé delikventy, jednat impulzivně a mít nižší inteligenci. Spojení mnoha nepříznivých událostí a faktorů pak může sekundárně vést i k páchaní daleko závažnějšího protisociálního jednání. Vysvětlení, predikce a zejména sociální doporučení, vedoucí k omezení vzniku takového

55 Gottfredson, M. a Hirschi, T., cit. dle, str. 186.